

Ergasheva Gulshan Xuvaydillo qizi

*Qarshi shahar Axborot Texnologiyalari va Menejment Universiteti
Axborot texnologiyalari va pedagogika fakulteti Defektologiya talabasi
gulshangulshana57@gmail.com*

ALOHIDA TA'LIMGA EHTIYOJLARI BO'LGAN BOLALARNI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK DIAGNOSTIKA QILISHDA TURLI MEDOTLARNING AHAMIYATI

Annotatsiya: Ushbu maqola Aloxida ta'limga extiyojlari bo'lgan bolalarni pedagogik-psixalogik diagnostika qilish haqida bo'lib, jismoniy nuqsonlari bo'lgan bolalar bilan amalga oshiriladigan tadqiqot metodlari haqida bayon etilgan.

Kalit so'zlar: Maxsus pedagogika, Ta'lim, metod, kuzatuv metodi, suxbat metodi, intervyu metodi eksperiment metodi, yordamchi metodlar.

Ta'lim faoliyatni amalga oshirishda ishlab chiqilgan o'quv dastur hamda o'qitish texnologiyalarga bevosita bog'liq. Bugungi kunga kelib ta'lim berishning hilma xil usul va uslublari joriy etilmoqdaki bularning barchasi ta'lim faolyatini mazmunli kechishiga, samarali maqsadlarga erishishda amaliy yordam beradi. Aynan aloxida ta'lim extiyojlari bo'lgan bolalarni o'qitishda ularga mos bulgan qulay metodlardan foydalanish maqsadga muofiq buladi. Buning sababi har qanday ta'lim texnologiyalarini aloxida ta'lim extiyojlari bo'lgan bolalarga qo'llab bo'lmaydi. Nogironligi bo'lgan bolalarni o'qitishda Defektologiya fani va unga yaqin bo'lgan fanlar o'rganish obyektiga aloxida e'tibor qaratish zarur.

O'zbekistonda maxsus pedagogikaning rivojlanishi asosan 1920-1924- yillarga to'g'ri kelishini alohida ta'kidlash mumkin. Chunki bundan ilgari imkoniyati cheklangan bolalarga maxsus – alohida ta'lim berilganligi haqida ma'lumotlar yo'q. Aksincha, barcha ma'lumotlarga asoslanib shuni ta'kidlash mumkinki, O'rta Osiyo mutafakkirlari, allomalarining asarlarida nuqsoni yoki kamchiligi bo'lgan bolalarga nisbatan muruvvatli bo'lish, ularga teng munosabatda bo'lish alohida ta'kidlangan. G'arb mamlakatlarida bo'lgani kabi yurtimiz tarixida nogiron bolalarga nisbatan g'ayriinsoniy munosabatlar bo'lganligi tarixiy manbalarda ham qayd etilmagan. Aksincha, tariximizda ko'pgina nogiron allomalar, olimu-fuzalolar, buyuk sarkardalar o'tganining guvohimiz. Sobiq sovet tuzumi davrida respublikamizda imkoniyati cheklangan bolalarni alohida ro'yxatga olish, ularni turlarga bo'lish va har bir tur uchun alohida ta'lim mazmunini yaratish bo'yicha keng ko'lamda ish olib borildi. Bu davrda „Defektologiya— fani va uning tarkibidagi surdopedagogika, oligofrenopedagogika, tiflopedagogika, logopediya fanlari rivojlanib, shu yo'nalishlar bo'yicha kadrlar tayyorlashga asos solindi. Maxsus ta'limning barcha yo'nalishlari bo'yicha maxsus maktablar va maktab-internatlar ochildi. Maxsus ta'limning rivojlanish yo'liga nazar solsak, 1919-yil 10-dekabrda ko'r, kar, aqli zaif, ruhiy rivojlanishida muammolari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish, ularning salomatligini muofaza etishga oid qaror qabul qilingan. Bu qaror O'zbekistonda ham maxsus ta'lim-tarbiya muassasalarining tashkil etilishiga asos bo'ldi.[1] Ta'lim — insoniyat tajribasining ma'lum tomonlarini, ya'ni o'quvchilar ijtimoiy taraqqiyotining hozirgi talablariga muvofiq darajada bilim va tarbiyaga ega bo'lishlarini ta'minlaydigan faoliyat. O'qituvchi ta'lim jarayonida faqat bilim berish bilan chegaralanmaydi, balki bu jarayonda o'quvchi, talabaga ta'sir ko'rsatadi, bu esa ularning bilim olishlarini yanada faollashtiradi, natijada o'quvchi ta'lim jarayonining faol ishtirokchisiga aylanadi. Ta'limdagi yutuqlar, avvalo, o'qituvchiga bog'liq. U mutaxassis sifatida o'z fanini chuqur bilishi, pedagogik muloqot ustasi bo'lishi, psixologik-pedagogik va uslubiy bilim va malakalarni egallashi, har xil pedagogik vaziyatlarni zudlik bilan o'rganishi va baholashi, pedagogik ta'sir ko'rsatishning maqbul usul va vositalarini tanlay olish qobiliyatiga ega bo'lishi kerak. Mustaqil ishlash iste'dodini shakllantirish, kasbiy layoqat hissini, pedagogik voqea va hodisalarni taqqoslash, tahlil qilish va xulosalash ko'nikmalarini rivojlantirish — bularning barchasi ta'lim jarayonining asosiy vazifalari. Ta'lim jarayoni — ma'lumot mazmuni hamda unga oid faoliyat usullarini o'quvchilarning o'zlashtirishi uchun o'qitish va o'qish faoliyatlarining real aloqalashuvi, sababiyatli bog'lanishi, bir-

biriga muvofiqlashuvi asosida ta'limning aktlar, zvenolar, sikllar shaklida makon va zamonda harakatlanadigan maqsadga muvofiq shirkat faoliyati. Ta'limning asosiy vazifalari shaxsni ilmiy bilimlar, ko'nikma va malakalar bilan qurollantirishdan iborat. Ta'lim inson bilish faoliyatining bir turi sifatida bir necha ma'noni bildiradi, ya'ni ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma va malakalar hosil qilish, ularda dunyoqarash, fikr va e'tiqodlarni shakllantirish hamda ularning qobiliyatlarini o'stirishdir. Ta'lim orqali yosh avlodga insoniyat tajribasi orqali to'plangan bilimlar beriladi, zaruriy ko'nikma va malakalar hamda e'tiqodlar shakllantiriladi. Ta'lim o'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bo'lib, u ikki tomonlama xarakterga ega, ya'ni unda ikki tomon o'qituvchi va o'quvchi faol ishtirok etadi. O'qituvchi aniq maqsadni ko'zlab, reja va dastur asosida bilim, ko'nikma va malakalarni singdiradi, o'quvchi esa uni faol o'zlashtirib oladi. Bildirish, bilish murakkab, qiyin, ziddiyatli jarayondir. Bu jarayonda inson psixikasiga tegishli sezgi, idrok tasavvur va tafakkur kabi jarayonlar faol ishtirok etadi, muhim rol o'ynaydi. Ta'lim berish, yoshlarga bilim berish, ularda ko'nikma va malakalarni hosil qilish, ya'ni haqiqatlarni ocha olishga qodir bo'lgan jiddiy mantiqiy tafakkurni tarbiyalashdir.[2] An'anaviy ravishda tadqiqot metodlari asosiy va yordamchi metodlarga ajratiladi. Asosiy metodlar - kuzatish va eksperiment - bola taraqqiyoti haqida ishonchli ma'lumot bera oladi. Yordamchi metodlar - test, so'rov, faoliyat mahsullarini o'rganish - tasvirlovchi ma'lumot berib, bu ma'lumot asosida faqatgina taxminlarni ilgari surish mumkin bo'ladi. Kuzatish. Kuzatish - psixologik tadqiqotning asosiy empirik metodlaridan biri bo'lib, psixik hodisalarni maqsadga muvofiq va tizimli ravishda idrok etishga asoslangandir. Kuzatish - tadqiqot vazifalaridan kelib chiqib maxsus tashkil etilgan idrok jarayonidir. Kuzatish quyidagi talablarga javob berishi kerak: 1. Kuzatishdan oldin uning maqsadi aniq belgilanishi kerak: bola psixikasi, xulq-atvori va faoliyatining qaysi tomonlari kuzatilishini aniqlashtirish lozim. 2. Kuzatish ob'ektiv bo'lishi kerak: kuzatishda faqat u yoki bu holat, hodisani qayd etish, uni sub'ektiv talqin etishga o'tmaslik lozim. 3. Kuzatish muntazam, katta vaqt oraliqlarisiz o'tkazilishi kerak. 4. Kuzatish shunday o'tkazilishi kerakki, bola uning kuzatilayotganini bilmasligi lozim. Kuzatishni amalga oshirayotgan tadqiqotchi kuzatilayotgan hodisalarni tez qayd eta olish mahoratiga ega bo'lishi zarur. Kuzatishning quyidagi turlari mavjud: a) ichki kuzatish, tashqi kuzatish va kiritilgan kuzatish; b) standartlashtirilgan va standartlashtirilmagan kuzatish; c) frontal va tanlanma kuzatish. Kuzatish metodining asosiy kamchiligi shundaki, unda kuzatilayotgan hodisalarga faol ta'sir ko'rsatish, ularni o'zgartirish, kuzatish amalga oshirilgan vaziyatni xuddi shunday ko'rinishda qaytadan yaratish imkonsisdir. Shunga qaramay bu metod haligacha asosiy psixologik metodlardan biri bo'lib kelmoqda.

Eksperiment. Eksperiment - ilmiy bilishning asosiy metodlaridan biri. Uning kuzatishdan asosiy farqi shundaki, unda tadqiqotchi o'rganilayotgan vaziyatga faol ta'sir ko'rsatadi, bir yoki bir necha o'zgaruvchilar bilan mani pulyatsiyani amalga oshiradi. Eksperimentda psixik xususiyatlar maxsus sharoitlarda o'rganiladi. Eksperimentning ikki turi farqlanadi: laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment. Laboratoriya eksperimenti maxsus jihozlangan joylarda, qattiq nazorat ostida amalga oshiriladi. Tabiiy eksperiment chog'ida esa sinaluvchi eksperiment ob'ekti ekanini bilmaydi. Bu holat laboratoriya eksperimentida vujudga keladigan emotsional zo'riqish, tadqiqot natijalarini o'zgartirib yuborishga intilish kabi sinaluvchiga xos xususiyatlarni bartaraf etish imkonini beradi. Masalan, maktabgacha yoshdagi bolaning xotirasini o'rganish uchun uni alohida xonaga olib chiqib, shu yerda unga bir qator so'zlarni o'qib berib, so'ngra qaytarishni talab qilish mumkin. Ammo mazkur sharoit bola uchun odatiy emas. Shuning uchun bolaning ichki emotsional zo'riqishi (xavotirga tushishi, shubhalana boshlashi va hokazo) unga topshiriqni imkoniyatlari darajasida boshlashi uchun yo'l qo'ymaydi. Demak, eksperimentdan olingan natijalarni haqqoniy deb bo'lmaydi. Bordi-yu, bola bilan o'yin o'ynab, unga xaridor rolini berib aytilgan narsalarni "do'kondan" xarid qilish vazifasi topshirilgan bo'lsa, u olib kelgan narsalariga qarab nimani eslab qolganini, nimani unutganini aniqlash qiyin emas. Demak, shunday shaklda tabiiy eksperiment natijalari ancha haqqoniy bo'ladi. Eksperimental tadqiqotni tashkil etish va amalga oshirishda bir qator talablarga rioya qilish kerak. Ushbu talablar G. U. Uruntayeva va YU.A.Afonkina tomonidan tizimlashtirilgan bo'lib, ular quidagilardan iborat: 1. Rejalashtirish bosqichida tadqiqot maqsadini, sinaluvchilar tarkibini aniq belgilash, eksperimentda ishlatiladigan usullar, eksperimentni o'tkazish sharoitini (joy va vaqtini) aniqlashtirish, barcha sharoitlarni oldindan

yaratib qo'yish zarur. 2. Eksperimentni o'tkazish jarayonida tadqiqotda ishtirok etayotgan bola bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabatni o'rnatish, muloqotga do'stona, iliq ohang baxsh etish, bolani o'z oldiga o'tqazish, bolaning xatolariga ortiqcha e'tibor bermaslik, sinov sur'atlarini bolaning individual-psixologik xususiyatlariga moslashtirish zarur. Bola bilan o'tkazilayotgan eksperiment uzoq davom etmasligi, unga eksperiment jarayonida o'zgarishlar kiritmaslik kerak. Odatda eksperimentda tadqiqotchidan tashqari eksperiment bayonnomasini to'ldiruvchi shaxs ham ishtirok etadi. Eksperimentning yana ikki turi-aniqlovchi eksperiment va shakllantiruvchi eksperiment ham farqlanadi. Aniqlovchi eksperimentda bola psixik taraqqiyotiga xos muayyan xususiyatlar qayd etiladi. Masalan, ota-onalar o'rtasidagi nizolarning bola emotsional holatiga ta'sirini aniqlash mumkin. Buning uchun nizoli oilada voyaga etayotgan bolalarni aniqlash va ularning emotsional holatini o'rganish hamda olingan natijalarni boshqa bolalarning natijalari bilan solishtirish kerak bo'ladi. Solishtirish natijalari shunday hodisa-ota-onalarning o'zaro nizosi va bola emotsional rivojlanishi o'rtasida aloqadorlik mavjudligini ta'kidlaydi. Shakllantiruvchi eksperimentda sinaluvchiga faol ta'sir ko'rsatilishi oqibatida unda ro'y beradigan o'zgarishlar aniqlanadi. Masalan, ota-ona o'rtasidagi munosabatlarning yaxshilanishi bola emotsional holatga qanday ta'sir ko'rsatishini aniqlash mumkin. Buning uchun ota-onasi o'rtasidagi munosabat yaxshilangan bolalar emotsional sohasiga xos xususiyatlar bilan ota-onasi o'rtasidagi munosabat nizoli bo'lib qolayotgan bolalar emotsional xususiyatlarini o'zaro solishtirish yoki bolaning avvalgi emotsional xususiyatlari bilan keyingilarini o'zaro qiyoslash kerak. Shuningdek, ayrim hollarda nazorat eksperimenti ham farqlanadi. Bu eksperiment ko'p jihatdan aniqlovchi eksperimentga o'xshab ketadi. Uni o'tkazishdan ko'zlangan maqsad faol ta'sir ko'rsatilgan guruhdagi o'zgarishlarda aynan ta'sirning roli qanday bo'lganini aniqlashdan iborat. Buning uchun faol ta'sir ko'rsatilgan guruh bilan hech qanday ta'sir ko'rsatilmagan nazorat guruhining natijalari o'zaro solishtiriladi. Agar o'rtadagi farq ancha sezilarli bo'lsa, demak, birinchi guruhdagi o'zgarishlarga aynan o'tkazilgan ta'sir sabab bo'lgan degan xulosaga kelinadi. **So'rov.** So'rov -tadqiqotchi va respondentning bevosita yoki bilvosita o'zaro muloqoti davomida birlamchi verbal axborot yig'ishga yo'naltirilgan metod. So'rov anketa yoki intervyu shaklida o'tkazilishi mumkin. Anketa yordamida so'rov o'tkazilganda sinaluvchi yozma savollarga, intervyuda esa og'zaki savollarga javob qaytaradi. So'rov quyidagi bosqichlarga bo'linadi: 1. "Epigraf". Bunda sinaluvchining fikrlari muayyan yo'nalishga solinadi, sinaluvchilar savollarga javob berishga undaladi. 2. "Ko'rsatma". Bunda sinaluvchiga so'rov jarayonida savollarga qanday javob qaytarish, undan olingan ma'lumotlar nima maqsadda ishlatilishi haqida ma'lumot beriladi. 3. "So'rovga moslashish". Bunda sinaluvchi savollarga javob berishga yo'naltiriladi, unda o'ziga nisbatan ishonch hosil qilinadi, u bilan o'zaro ishonchga asoslangan munosabat o'rnatiladi, unda savollarga o'zing xoxlaganday javob qaytarish mumkin, degan ta'surot hosil qilinadi. Buning uchun so'rovda dastlab emotsional-neytral, oson, umumiy savollar beriladi. 4. "Maqsadga erishish". Bunda zarur bo'lgan asosiy ma'lumotlar qo'lga kiritiladi. Buning uchun ushbu bosqichda tadqiqotchi uchun ham, sinaluvchi uchun ham muhim bo'lgan savollar beriladi. 5. "Zo'riqishni bartaraf etish". Bunda so'rovdagi masalalar va savollar xususida, butun so'rov jarayoni haqida yig'ilgan hissiyotlar bartaraf etiladi. Buning uchun so'rov so'ngida nisbatan oson, ijobiy emotsional savollar berilishi, masalan, sinaluvchining ijtimoiy demografik xususiyatlari haqidagi savollar berilishi mumkin. Sinaluvchiga beriladigan savollar bir-biridan alohida va ajralgan emas. Ular yaxlit bir zanjirning halqalaridir. So'rovdagi bir savol keyingisi bilan bog'liq holda idrok etiladi. Shu tufayli quyidagi holatlarga so'rov jarayonida alohida e'tibor berish lozim: 1. Bir savol va unga beriladigan javob keyingi savollarga beriladigan javoblarga ta'sir o'tkazmasligi kerak. 2. Muayyan savoldan keyingi savol umuman boshqa mavzularga o'tib ketgan bo'lmamasligi, bir savoldan boshqasiga o'tishda mavzu keskin o'zgartirilmasligi lozim. 3. Savollarning tashqi ifodalanishi sinaluvchilarni u bilan ishlashga jalb eta olishi kerak (simmetrik to'g'ri bo'lishi, yozuv yoki og'zaki murojaat orqali beriladigan savollar chiroyli va tushunarli bo'lishi zarur). 4. Sinaluvchilarning individual xususiyatlari va so'rovning uzunligi bir-biriga mos bo'lishi (masalan, ota-onalar bilan so'rov o'tkazishda 5-6 savoldan iborat kichik anketalardan foydalanish)zarur. 5. So'rov so'ngida sinaluvchiga minnatdorchilik va tashakkur izhor etilishi - "Javoblaringiz uchun tashakkur" , "Yordamingiz uchun rahmat" kabi ifodalarning keltirilishi maqsadga muvofiq bo'ladi. Proyektiv metodlar. Proyektiv metod -

shaxsni o'rganish metodlaridan biri. Unda shunday eksperimental vaziyatlar yaratiladiki, bu vaziyatlar sinaluvchilar tomonidan talqin etilishi mumkin bo'ladi. Aynan sinaluvchining bergan talqinini tahlil etish orqali uning shaxsi haqida muayyan xulosalar chiqariladi. Chunki muayyan eksperimental vaziyatni talqin etar ekan proeksiya mexanizmi tufayli sinaluvchi o'z ichki kechinmalari, o'y-xayollari, orzulari, qo'rquv va xavotirlarini tashqariga chiqaradi. Maktabgacha yoshdagi bolalar bilan ishlaganda qo'llaniladigan odatdagi proektiv metodikalar quyidagilardan iborat: "Bola appertsepsiya testi", "Oilaviy ustanovkalarining Jekson testi", "Dyuss ertaklar metodikasi" va hokazolar. Ushbu metodikalarni qo'llash asosan individual ish jarayonida amalga oshirilib, ancha ko'p vaqt talab etadi. Proektiv metod asosida o'tkazilgan tadqiqot natijalarini talqin etishda tadqiqotchidan katta mahorat talab qilinadi. **Faoliyat mahsulini o'rganish metodi.** Faoliyat mahsulini o'rganish orqali maktabgacha yoshdagi bolalarni o'rganish haqida gap ketganda birinchi navbatda, bolalarning tasviriy faoliyati mahsullarini tahlil qilish nazarda tutiladi. Shu tufayli tasvirii faoliyat mahsullarini o'rganishga asoslangan metodlar o'z nomi bilan grafik metodlar deb ataladi. "Grafik metodlar o'z ichiga rasm chizish metodikalari - "Odamni chizgin", "Avtoportret", "Erkin mavzudagi surati", "Dunyo surati", "Oila rasmi", "Oilaning kinetik surati", "Uy, daraxt, odam" "Geometrik shakllardan odam rasmini yig'ish", "Daraxt" grafik testi, "Grafik diktant" va boshqalarni oladi. Yuqorida tilga olingan metodik vositalar adabiyotlarda batafsil tahlil etilgan. **Test.** Test - shaxsga xos muayyan psixologik sifatning rivojlanish darajasini o'lchash uchun xizmat qiladigan topshiriqlar yig'indisi. Test metodida muayyan standart topshiriq va vaziyatlar (testlar) qo'llaniladi. Ushbu metod bir qator ustun tomonlarga ega: tadqiqotni sinaluvchilarning katta guruhi bilan o'tkazish mumkin; natijalarni hisoblash va qayta ishlash ancha yengil va sodda. Metodning asosiy kamchiligi shundaki, u bolaning kelajakdagi rivojlanishi haqida ma'lumot berolmaydi. Psixologiya fanida hozirda maktabgacha yoshdagi bola shaxsiga xos xususiyatlar, uning emotsional-irodaviy sohasiga xos sifatlar, motivatsion sohasiga tegishli xususiyatlar, individual-tipologik xususiyatlar, bolaning bilish jarayonlariga xos xususiyatlarni aniqlaydigan maxsus test to'plamlari mavjud.[3]

Yuqorida keltirilgan tadqiqot metodlari aloxida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarni o'rganishda ta'lim-tarbiya jarayonini tatqiq etishda amaliy jihatdan yordam beradi. Har bir ta'lim beruvchi ushbu tadqiqot metodlari asosida bolaning o'quv qobilyatini, uning qiziqishlarini, undagi hohish istaklarni ilmiy jihatdan o'rganishga yordam beradi. Xulosa qilib aytganimizda amalga tatbiq etiladigan har qanday metodlardan maqsadli foydalansak shubhasiz biror bir natijaga erishamiz. Ushbu tadqiqot metodlarining maqsadi ta'lim sifatini yaxshilashga, o'quvchilar qobilyatini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, har bir pedagog o'qitish texnologiyalari va har bir metodlardan samarali foydalansa ko'pgina maqsadlarga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F.U.Qodirova, Sh.Z.Matupayeva, Sh.T.Shermuxamedova, B.Z.Fozilov, B.M.Abdullaev, Z.X.Xusnuddinova. Maxsus Pedagogika Asoslari O'Quv Qo'Llanma .Chirchiq – 2022. 9- Bet.
2. S. R. Baxadirova. Pedagogika Va Psixalogiya Asoslari. Kasb-Hunar Kollejlari Uchun o'Quv Qo'Llanma. Toshkent- „Ilm Ziyo’’- 2016.43-44- Betlar.
3. Z. Nishanova, G. Alimova Bolalar Psixalogiyasi Va Uni O'Qitish Metodikasi. Toshkent- 2006. 11-16- Betlar.